

מסורת ערבית קדומה על שוקי ירושלים

עמיקם אלעד

במאמרו החשוב על קדושת ירושלים באסלאם הקדיש ה' בוסה חלק נכבד לדיון במסורות על כיבוש ירושלים בידי הח'ליף עמר בן אלח'טאב, על כניעתה לו ועל חוזה השלום שנערך וסוכם על-ידו.¹ לאור ניתוח מדוקדק של המסורות הרבות והסתורות על פעילותו של עמר בירושלים וניתוח הרקע ההיסטורי שלהן, מגיע בוסה למסקנה כי המסורות הדנות בנושאי הכיבוש, הכניעה וחוזה שלום של ירושלים הן פרי יצירה מאוחרת, של האממים בעיקר, שביקשו להאדיר את מעמדן של סוריה וארץ-ישראל (אל שאם) ולהעניק לירושלים ולמקומות הקדושים בה מעמד חשוב ומרכזי. במסורות אלו אפשר להבחין במאמצים להעניק באמצעות עמר בן אלח'טאב סמכות קדושה לירושלים ולמקומות הקדושים בה.² במאמר אחר ממשיך בוסה את מחקרו ונוטה לקבוע כי יש לפקפק במהימנותן של המסורות על ביקור עמר בירושלים וכיבושה על-ידו.³

המחקר על כיבוש ירושלים על-ידי הערבים וכניעתה חייב מעתה ואילך להיעשות לאור הדרך שסלל עבורנו בוסה. מעתה חייבים אנו לחדול להתייחס אל מפעליו ופעולותיו של עמר בירושלים כאל עובדות היסטוריות.

המסורת המוסלמית, טוען בוסה, ניסתה אף להסדיר מריבות-רכוש בין נוצרים ומוסלמים על-ידי התייחסות לצו אישי של עמר. כך מוצאים אנו אצל אבן אלמרג'א:

כאשר עמר בן אלח'טאב בא לירושלים, הוא עצר בראס אלסוק, המקום הגבוה ביותר, ואמר: למי שייך הטור הזה, כלומר טור-שוק-סוחרי-הבדים [?] אמרו: לנוצרים. אמר:

1 H. Busse, 'The Sanctity of Jerusalem in Islam', *Judaism*, 17 (1969), pp. 441-468; על כיבוש העיר וכניעתה, שם, עמ' 445-451; ניתוח המסורת על חוזה השלום, שם, עמ' 451-454.

2 שם, עמ' 454.

3 H. Busse, 'Omar b. al-Khaṭṭāb in Jerusalem', *From Jāhiliyya to Islām* (בדפוס), המכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית, יוני 1980.

יש לציין כי במלאכה המורכבת והמסובכת של בדיקת המסורות הערביות הדנות בכיבוש העיר, ובמיוחד בנוסח כתב-הבטחון, האמאן, שניתן לעיר על-ידי הכובשים הערביים, החל כבר ש"ד גויטיין, שניסה לחשוף את הרבדים השונים של האמאן במספר מחקרים. במיוחד יש לציין את מאמרו 'האמאן אסר הח'ליפה עומר על היהודים לשבת בירושלים', ש"ד גויטיין, היישוב בארץ ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ם, עמ' 36-41 (פורסם לראשונה ב'מלילה', ג-ד (תש"י), עמ' 156-165); וראה גם מאמרו 'ירושלים בתקופה הערבית' בתוך הקובץ הנ"ל, עמ' 6-24, במיוחד עמ' 8-10 (פורסם לראשונה ב'ירושלים מחקרי ארץ ישראל', ספר י' פרס, ירושלים תשי"ג, עמ' פב-קג). סיכום מחקריו אלו על ירושלים: S. V. al-Ḳuds, *Encyclopaedia of Islām*, Leiden 1960²

למי שייך הטור המערבי הזה שבו בית-המרחץ של השוק [?] אמרו: לנוצרים. אחר-כך הרים עמר את ידו ועשה סימן.

[ובוסה מפרש] 'כלומר, הוא יישב את התחומים'.⁴

את בוסה עניינה מסורת זו רק משום שהיא מהווה דוגמה לשימוש בעמר כסמכות להסדר מריבות-רכוש בין נוצרים ומוסלמים. לכן הוא לא הביא אותה בשלמותה. הוא לא דן בתוכנה ובעניינים חשובים אחרים הנובעים ממנה, ואף לא התייחס לאיזכור החשוב של שוקי העיר ומקומות אחרים בתוך השווקים.

הטכסט של אבן אלמרג'א הועתק במלואו על-ידי מג'יר אלדין, בן המאה ה-11, אולם ללא האסנאד (שלשלת המוסרים של המסורת) וללא הזכרת המקור ממנו העתיק את הדברים.⁵ להלן המסורת בשלמותה, כפי שהובאה בחיבורו של אבן אלמרג'א:

أخبرنا أبو الفرج قال: أنبا أحمد بن خلف بن محمد قال نبا أحمد بن محمد بن سليمان الطبراني قال نبا الوليد بن حماد قال نبا علي بن سلام بن محمد بن عبد الله بن سلام بن قيصر قال حدثني أبي سلام بن محمد وخالي أحمد بن عبد الرحيم بن عبد السلام عن أبيهما عن جدهما عن سلام بن قيصر وكان عمر بن الخطاب خلفه بييت المقدس يصلي بالناس أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه لما فتح بيت المقدس وقف في رأس السوق في أعلاه فقال لمن هذا الصف يعني صف سوق البرازين فقالوا: للنصارى فقال لمن الصف الغربي الذي فيه حمام السوق فقالوا للنصارى فقال: بيده هكذا هذا لهم وهذا لهم يعني النصارى⁶ وهذا لنا مباح يعني السوق الاوسط الذي بين الصفيين يعني السوق الكبير الذي كان فيه قبة الرصاص.

תרגום מסר לנו אבו אלפרג' אמר: מסר לנו אחמד בן ח'לף בן מחמד, אמר: מסר לנו אחמד בן מחמד בן סלימאן אלטבראני [מטבריה], אמר: מסר לנו אלוליד בן חמאד, אמר: מסר לנו עלי בן סלאם בן מחמד בן עבדאללה בן סלאם בן קיצר, אמר: מסר לי אבי, סלאם בן מחמד, ודודי אחמד בן עבד אלרחים בן עבד אלסלאם, מפי אביהם מפי סבם⁷ מפי סלאם בן קיצר שאותו השאיר עמר בן אלח'טאב כממונה על התפילה לפני האנשים בירושלים, כי עמר בן אלח'טאב, ירצהו אלהים, בעת שכבש את ירושלים עמד בראש השוק, בחלקו העליון ביותר, ואמר: למי שייך הטור הזה? והכוונה לטור שוק סוחרי האריגים, ואמרו: לנוצרים. אמר: למי שייך הטור המערבי הזה, שבו בית-המרחץ של השוק, אמרו: לנוצרים.

4 בוסה (לעיל, הערה 1), עמ' 450, על-פי חיבורו של אבו אלמעאלי, אלמשרף בן אלמרג'א, פצ'אל בית אלמקדס ואלח'ליל ואלשאם (שכחי ירושלים, חברון וסוריה וארץ ישראל), כתב-יד טיבינגן 27 (צילום במכון לכתב-יד ותצלומים בבית-הספרים הלאומי, האוניברסיטה העברית, ירושלים, F.I. 1964) עמ' 23 א-ב. חיבורו של אבן אלמרג'א, שחי ופעל במחצית הראשונה של המאה ה-11 הוא החיבור החשוב ביותר על ירושלים בתקופה הערבית. על המחבר וחיבורו ראה: E. Sivan, 'The Beginnings of the Faḍā'il al-Quds Literature', *Israel Oriental Studies*, I (1971), p. 264. החיבור עומד להתפרסם במסגרת עבודה לשם קבלת התואר דוקטור של ע' ליבנה.

5 מג'יר אלדין, אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל, מהדורת בולאק, 1823 ה, עמ' 401 (ביירות 1973, II, עמ' 50).

6 במקור — النصراني התיקון על-פי מג'יר אלדין, שם.

7 במקור — אביהם, סבם בלשון זוגית. כלומר מפי שני אבותיהם ושני סביהם. לדעתי, יש להבין כי המדובר באביהם וסבם של עלי בן סלאמה ואחמד בן עבד אלרחים.

אחד משלושת השווקים במרכז ירושלים, בראשית המאה

אמר [כשהוא מורה] בידו בצורה כזו [?] זה להם וזה להם, כלומר לנוצרים וזה מותר לנו [לקחתו]; והכוונה לשוק האמצעי אשר בין שני הטורים, כלומר השוק הגדול, שבו היתה כיפת העופרת.⁸

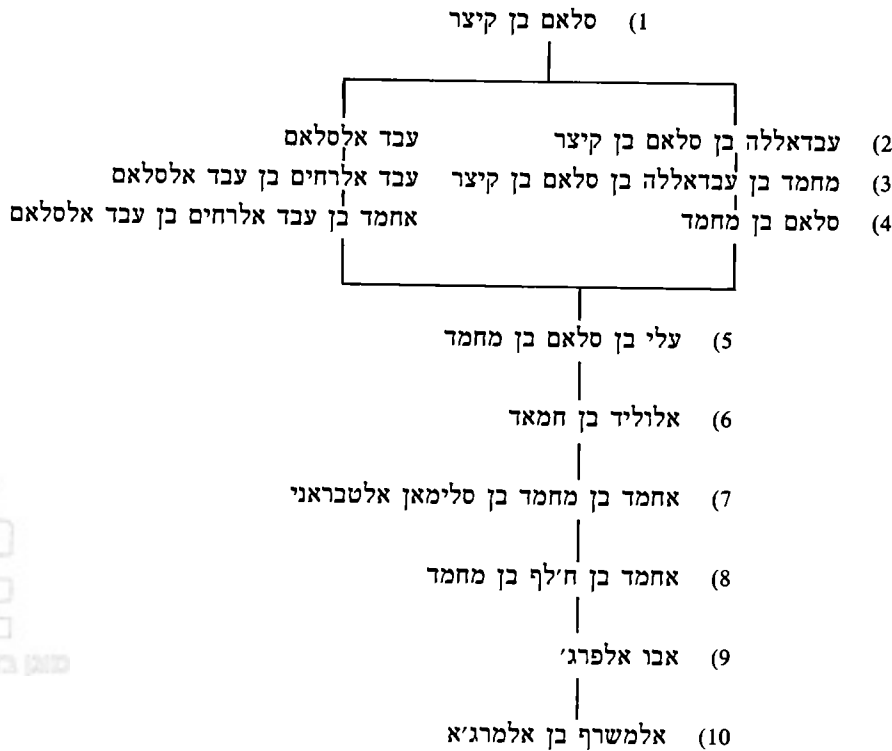
מסורות השבחים (פצ'אאל) שהמסורת הנדונה שייכת אליהן, נחשבות לחלק מספרות החדית' (התורה שבעל-פה המוסלמית). מרבית החוקרים שעסקו בחדית' נמנעו מלטפל בשלשלת המוסרים (האסנאד), המופיעה בחלקה הראשון של כל מסורת (חדית'), וחקרו בדרך-כלל את גוף המסורת (המתן), חוקרים בודדים בלבד חקרו את האסנאד וניסו להעלות קריטריונים שיעזרו, בין השאר, לקבוע את תקופת היווצרות החדית'.⁹ הנחתנו היא שהחדית' הומצא בתקופה כל שהיא על-ידי אחת מחוליות המוסרים של האסנאד, או על-ידי מי שהשתמש בשמה. אל החוליה הראשונה או אפילו השנייה מתייחסים בדרך-כלל כאל בדויות. דומה כי השאלה שעליה אין מענה מקובל ומוסכם היא, עד כמה אפשר לחזור אחורנית למן המוסר האחרון של המסורת. לדעתנו, אפשר לחזור אחורנית מספר חוליות של מוסרים, שכן אין להניח שהחוליות האחרונות המאוחרות זויפו.

8 אכן אלמרג'א (לעיל, הערה 4), עמ' 222-23א.

9 דומה שלאחר J. Shchacht עוסק באסנאד בתקופתנו רק תלמידו, G. Juynboll. ספרו הידוע של שכט הוא *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1950, espe. Part II, chaps. 3-4. יוינבול עומד לסיים ספר חשוב על האסנאד בחדית' בימים אלה.

שלשלת המוסרים

להלן נפרוש את רשימת המוסרים של המסורת הנדונה על-פי סדר הופעתם, כדי לנסות ולמצוא באמצעותם תאריך קדום יותר למסורת מן התקופה שבה חי אבן אלמרג'א:

מרבית המוסרים במסורת זו אינם ידועים, ומתוך תשעת המוסרים הנזכרים (להוציא את אבן אלמרג'א) עלה בידי לאתר רק שלושה.

אבו אלפרג', המוסר התשיעי, הוא עבד אללה בן מחמד בן יוסף אלמרג'א, ממוריו המובהקים של אלמשרף בן אלמרג'א, המופיע כמוסר ישיר של אבן אלמרג'א עשרות רבות של פעמים.¹⁰ כל שידוע לנו על מחמד בן ח'לף בן מחמד, המוסר השמיני, ששמו מופיע שמונה פעמים בספרו של אבן אלמרג'א, ושכיניו היה אבו אלעבאס אלהמדאני. גם על המוסר הרביעי, אחמד בן מחמד בן סלימאן אלטבראני, כלומר מטבריה, ידוע רק כי הוא מוזכר פעמיים בלבד אצל אבן אלמרג'א.¹¹ המסורת נמסרה לו על-ידי המוסר החמישי, אלוליד בן חמאד, שחי ופעל במחצית השנייה של המאה התשיעית. אלוליד התגורר ברמלה והיה אחד ממוסריו הישירים של מוסר המסורת הידוע

10 תודתי נתונה לע' ליבנה על ידיעה זו ועל עזרתו הרבה במציאת מידע על המוסרים, בפתחו לפני את הכרטסת שלו; הכינוי אלמרג'א הוא כנראה על שם העיר מראגה, עיר ראשית באד'רביג'אן. ראה: יאקות, מעגים אלבלדאן, 5, ביירות 1957, עמ' 93-94; אלסמעאני, כתאב אלאנסאב, ליידין 1912, עמ' 518. ייחכן שהכינוי מציין את תת-השבט מאזר, מראג.

11 אבן אלמרג'א (לעיל, הערה 4), עמ' 42א.

מסורת ערבית קדומה על שוקי ירושלים

סלימאן בן אחמד אלטבראני,¹² המזכיר את אלוליד בספרו אלמעג'ם אלצגיר.¹³ אלטבראני נולד בשנת 873 והחל ללמוד חדית' מגיל 10 (שנת 883/270).¹⁴ את מהלך לימודיו ניתן לשחזר על-פי ספרו אלמעג'ם אלצגיר, שבו הוא מציין לא פעם את מקום הלימוד ואת השנה שבה שמע חדית' מסוים ממוסר פלוני.

בארץ-ישראל למד אלטבראני עד שנת 278 (891-892). לאחר-מכן עבר לסוריה, לג'זירה (מז' עראק) למצרים, מכה ואלמדינה, תימן ושוב למצרים, בגדאד ואחר-כך עבר לאצפהאן בשנת 290 (902-903) עזבה עד לשנת 911, חזר אליה ושהה בה 60 שנה, עד מותו בשנת 971.¹⁵ מכאן מתברר כי אלטבראני יכול היה לשמוע מסורת זו מאלוליד בן חמאד בין שנת 883, עת החל ללמוד ולשמוע חדית' לשנת 891, עת עזב את ארץ-ישראל.¹⁶

להלן נביא את רשימת מקומות הלימוד של אלטבראני, על-פי אלמעג'ם אלצגיר:

שנת	המקום	מראה-מקום בחיבור
887-886/273	טבריה	II, 126
888-887/274	ירושלים	I, 10
888-887/274	רמלה	I, 236
889-888/275	עכו	I, 38
889-888/275	קיסריה	I, 77
891-890/277	טבריה	I, 235
892-891/278	חמץ	I, 10; II, 109, 124
892-891/278	טרסוס	II, 77
892-891/278	אלמציעה	II, 119
892-891/278	סנג'אר (בג'זירה, על-יד מוצל)	II, 120
892-891/278	דמשק	I, 242
893-892/279	דמשק	I, 9, 12
893-892/279	ג'בלה	I, 7, 8, 11
894-893/280	מצרים	II, 68
896-895/282	תימן	I, 79
897-896/283	אלמדינה	II, 118
897-896/283	מכה	I, 82, 80, 40
898-897/284	צנעא	I, 78
899-898/285	מצרים	II, 89, 127, 133
900/287	בגדאד	I, 29, 89, 270; 120
901-900/288	בגדאד	I, 247
903-902/290	אצפהאן	I, 64
908-907/295	אצפהאן	II, 51
912-911/299	רקת	I, 79

12 ראה עליו: F. Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I, Leiden 1967, pp. 195-197.

13 סלימאן בן אחמד אלטבראני, אלמעג'ם אלצגיר, 2, קהיר 1968/1388, עמ' 123-124, שם נאמר: 'מסר לנו אלוליד בן חמאד אלרמלי, מסר לנו סלימאן בן עבד אלרחים אלדמשקי... ייתכן שמוסר זה של אלוליד בן חמאד, סלימאן בן עבד אלרחמאן אלדמשקי, הוא מלומד החדית' סלימאן בן עבד אלרחמאן בן עיסא בן מימון אלתימי. אלדמשקי נולד בשנת 152 או 153 (769 או 770) ומת בשנת 847; ראה עליו: אבן עסאכר, תהד'יב תאריח' מדינת דמשק, 4, דמשק 1332ה, עמ' 207-208; אלד'הבי, מיזאן אלאעתדאל, 2, מצרים, 1325ה, עמ' 417-418. אולם ייתכן שהוא מלומד אחר בשם זה, סלימאן בן עבד אלרחמאן בן אחמד בן עטייה, שמת בשנת 235 (850/849). ראה עליו: אבן עסאכר, שם, 208-209; אבן חג'ר אלעסקאלני, תהד'יב אלתימ'יב, 6, חידראבאד 1349ה, עמ' 280-281.

14 ראה פ' סזגין (לעיל, הערה 12), שם. 15 ראה להלן, טבלה.

16 האם ייתכן שבשמו של מחמד בן סלימאן אלטבראני, המוסר הרביעי במסורת שלנו, חל שיבוש והכוונה לסלימאן בן אחמד אלטבראני, המחדת' המפורסם, ששמע ישירות מפי אלוליד בן חמאד?

אלוליד בן חמאד מופיע כאחד המוסרים המרכזיים בספר הקדום ביותר על שבחי ירושלים, שנכתב על-ידי אבו בכר אלואסטי ברבע הראשון של המאה הי"א. הוא מופיע ב-117 מתוך 165 המסורות בספר זה.¹⁷ גם בספרו של אבן אלמרג'א הוא מופיע עשרות פעמים רבות כמוסר מרכזי.

המוסרים האחרים, הראשון עד החמישי, נמנים כולם עם משפחה אחת, ירושלמית כנראה. מחוץ לאחרון, סלאם בן קיצר, לא עלה בידי למצוא ידיעות על משפחה זו. סלאם (בדרך כלל נקרא סלאמה) בן קיצר, בן השבט הדרומי חצ'רמות, התגורר תחילה במצרים, ובשלב מסוים עלה לירושלים, שבה אף נפטר.¹⁸ הוא מונה כמושל על ירושלים מטעמו של מעאויה בן אבי ספיאן, שהיה המושל של סוריה וארץ-ישראל.¹⁹ בירושלים הייתה לו משפחה ולאחר מותו נשאר צאצאיו בירושלים. צאצאים אלו נזכרים באופן כללי ללא ציון שמותיהם במספר מקורות,²⁰ ואילו במסורת הנדונה מוזכרים צאצאיו של סלאמה בן קיצר בשמותיהם עד לסוף המאה התשיעית.²¹

מבדיקת הרשימה של מוסרי המסורת מתברר, כי לפנינו מסורת ארץ-ישראלית. מוסריה היו תושבי ירושלים, רמלה וטבריה. אלוליד בן חמאד מסר את המסורת כנראה בסוף המאה התשיעית, אך דומה שהמסורת קדומה עוד יותר ושרשאים אנו להקדימה לתקופתו של המוסר הראשון מבין משפחת סלאמה בן קיצר, הוא עלי בן סלאמה²² בן מחמד בן עבדאללה בן סלאמה בן קיצר. ממסורת אחרת, המופיעה גם אצל אבן אלמרג'א, למדים אנו כי עלי בן סלאמה הנ"ל חי בשנת 800 בקירוב: '... מפי אחמד בן מחמד אלטבראני, מפי אלוליד בן חמאד ארמלי, מפי עלי בן סלאמה, אמר: מסר לנו אבי, סלאמה, מפי אביו, מפי דודו (מצד האם), עבד אלסלאם, שאמר: ציווה עלי אלמהדי כי אוסיף לספסל האבן שנמצא על יד המרצפת השחורה [בכיפת הסלע]...'²³

דודו של סבו של עלי בן סלאמה חי בתקופת שלטון הח'ליף אלמהדי (שלט בין השנים 775-785). ייתכן שציווה עליו להקים את הספסל בכיפת-הסלע בעת ביקורו בירושלים בשנת 780/163,²⁴ ומתקבל על הדעת כי בעת ביקורו זה בירושלים ושהייתו בה מספר ימים, ציווה אלמהדי לבצע שיפוצים נרחבים במסגד אלאקצא.²⁵

17 אבו בכר, מחמד בן אחמד אלואסטי, פצ'אל אלבית אלמקדס (מהדורת י' חסון), ירושלים 1979, אינדקס.
18 ראה: אבן תג'ר אלעסקלאני, אלאצאבה פי תמיזי אלצאבה, 3, קהיר 1908/1325, מס' 3339 (המצטט את אבן חבאן).

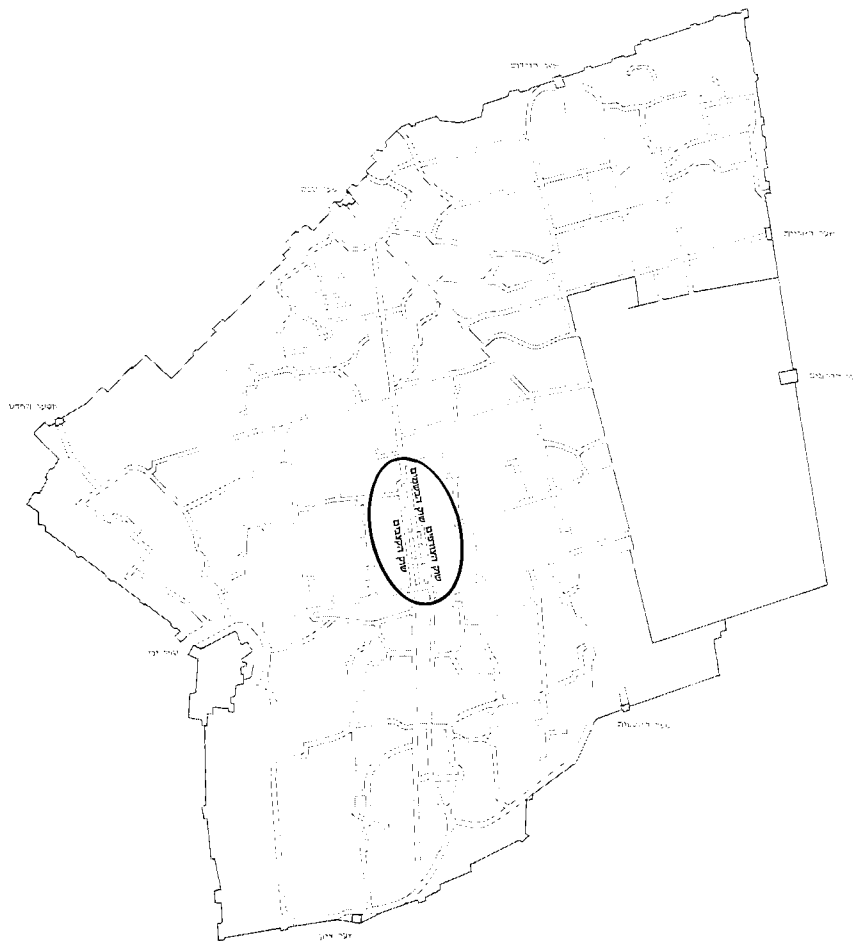
19 ראה הערת מהדיר ספרו של אלואסטי (לעיל, הערה 17), עמ' 65, הערה 3 (על-פי מח'יר אלגראם, עמ' 35, ומג'יר אלדין, 1, 235).

20 אלואסטי, שם; מג'יר אלדין, שם.
21 על סלאמה בן קיצר ראה עוד: אלואסטי, שם; אבן אבי חאתם אלראזי, אלג'רח ואלתעדיל, 2, חידראבאד 1952/1372, עמ' 299-300, מס' 1305; אלבח'ארי, תאריח', 4, חידראבאד 1964/1384, עמ' 194-195 (סלאמה בן קיס); לעתים כאמור יופיע כסלאם או סלמה; השווה: אלואסטי, שם.

22 סלאמה ולא סלאם, כך מופיע בשתי מסורות נוספות אצל אבן אלמרג'א (לעיל, הערה 4), עמ' 222, 42. תודתי נתונה לע' ליבנה שהעירני על כך.

23 אמרני אלמהדי אן אויד ללמסטבה אלתי ענד אלבלאטה אלסודאא פי אל צח'רה, אבן אלמרג'א (לעיל, הערה 4), עמ' 42. הלהן מספר בעל המסורת כיצד גילה פתח ברצפת כיפת-הסלע, שדרכו ירד וגילה את קבר שלמה המלך. לדעתנו, אין החלק השני של המסורת, בעל האופי האגדתי, פוגע בתיארוכה לתקופת הח'ליף אלמהדי. על המרצפת השחורה בכיפת הסלע ראה: אבן אלמרג'א (לעיל, הערה 4), עמ' 40; מג'יר אלדין, ביירות, 1, עמ' 236.
24 על ביקורו בירושלים בשנה זו ראה, למשל: טברני, תאריח' ארסל ואלמלוכ, סריה 3, לייזן 1964, עמ' 500-4; יעקובי, תאריח', 2, לייזן 1883, עמ' 480.

25 על שהייתו בעיר מספר ימים ועל בנייתו בירושלים (מסגד אלאקצא?) ראה: מסעודי, מרג' אלד'הב, 5 (מהדורת פלא), ביירות 1974, עמ' 212 (מהדורת ב' דה מינרד, 8, עמ' 293-294); על בנייתו את אלאקצא מחדש, לאחר רעידת אדמה שהרסה אותו, ראה: אלואסטי (לעיל, הערה 17), עמ' 84. מסורת זו העתיקו סופרים רבים. ראה המקורות המקבילים בהערת י' חסון, מהדיר של אלואסטי, שם, הערה 4; ראה גם אלמקדסי, אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאליס, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, III, Leiden 1906, p. 168, ותרגומו: G. LeStrange, *Palestine Under the Moslems*, Beirut 1965, pp. 98-99

שלושת השווקים: שוק הבשמים, שוק הצורפים ושוק הקצבים במרכזה של העיר העתיקה

מסורת זו נראית לנו מהימנה. בעל המסורת משיח לפי תומו בהזכירו את הח'ליף אלמהדי. האסנאד של המסורת זהה בחלקו לאסנאד של המסורת הראשונה על שוקי ירושלים. בני המשפחה המופיעים במסורת זו זהים לאלו המופיעים במסורת הראשונה:

(1) עבד אלסלאם	(3) סלאמה בן מחמד
(2) מחמד בן עבדאללה	(4) עלי בן סלאמה

הקביעה כי עבד אלסלאם חי בתקופת אלמהדי, כלומר בסביבות שנת 780, מעוררת קושי לגבי האסנאד הראשון, שכן שם, עבד אלסלאם בא מייד אחר סלאמה בן קיצר, שהיה צחאבי (מחברי הנביא). איננו יודעים שנת מותו של סלאמה בן קיצר, אולם ודאי לא האריך ימים מעבר לשנת 680. אם כך קיים פער של דור או שניים בין עבד אלסלאם וסלאמה בן קיצר. נראה שאפשר לפתור קושי זה בהניחנו כי אכן חסרה חוליה או שתיים במסורת הראשונה, בין עבד אלסלאם לבין סלאמה בן קיצר, שיכול במקרה זה להוות מעין אב קדמון. בעל הילה אגדחית עבור משפחתו, שנחלתה בו בהעברת המסורת. לפנינו אם כן שתי משפחות ירושלמיות המתחתנות ביניהן לפחות פעמיים. ייתכן שעבד אלסלאם היה בעל תפקיד רשמי כלשהו בירושלים תחת שלטונו של אלמהדי.²⁶

26 תודתי נתונה לד"ר ח' בן-שמאי שהעיר את תשומת-ליבי לבעיה ולקושי שבאסנאד זה.

נראה אפוא שאפשר להתחקות אחר מוסרי מסורת זו לפחות עד לסוף המאה השמינית, ואפשר אף לקבוע בכטחה, לדעתי, כי היא היתה קיימת לפחות בתקופה זו. מכאן שהמסורת משקפת מצב קדום, ייתכן מצב של אחר הכיבוש המוסלמי, שבו הפקיעו המוסלמים את השוק המרכזי האמצעי מידי הנוצרים. איננו יודעים את הרקע ליצירת המסורת, על שום מה נזקקו להמציאה, ולמי היה עניין להמציאה — למוסלמים, או שמא לנוצרים.

יש לציין כי כיפת העופרת, שהיתה בשוק האמצעי, הגדול, נזכרת כבר במסורת זו בלשון עבר. כלומר בימיו של ממציא המסורת נראה שכיפה זו כבר לא היתה קיימת.

לגבי חמאם אלסוק, המוזכר במסורת כקיים עדיין בעת מסירתה, לא ידוע לנו מן המקורות הערביים על בית-מרחץ בשם זה. אכן אלמרג'א מזכיר באחת המסורות בספרו שלוש בריכות הנמצאות בתוך ירושלים, שנבנו על-ידי יחזקאל (חזקיל): בְּרֶכֶת בְּנֵי אִסְרָאֵל, בְּרֶכֶת סְלִימָאן וּבְרֶכֶת עֵינָא'. שמות אלו הם שמות ערביים, כך שגם אם הבריכות היו קיימות לפני הכיבוש הערבי, וודאי שנתקיימו אף בתקופה הערבית. מסורת זו אצל אכן אלמרג'א מובאת על-ידי אסנאד ארוך, המסתיים בצ'מרה בן רביעה אלרמלי, ששמע את המסורת מפי אבן שוד'ב. צ'מרה היה מלומד ארץ-ישראלי מפורסם, שהתגורר ברמלה ומת שם בשנת 202 (818).²⁷ אבן שוד'ב, הוא עבדאללה בן שוד'ב אלח'ראסאני, אבו עבד אלרחמאן אלבלחי, גר בבצרה ועבר להתגורר בירושלים. צ'מרה בן רביעה היה הראוייה שלו, כלומר מעביר מסורות ששמע ממנו באופן רשמי. אבן שוד'ב נולד בשנת 86 (705) ומת בשנת 156 או 157 (712-713 או ב-713-714).²⁸ מכאן שהמסורת על הבריכות קדומה ואינה מאוחרת מאמצע המאה השמינית. בריכות אלו מוזכרות כקיימות באמצע המאה העשירית על-ידי הגיאוגראף החשוב אלמקדסי, יליד ירושלים, המוסיף כי לכל בריכה צמוד בית-מרחץ.²⁹ ידיעה זו של אלמקדסי שימשה את חוקרי ירושלים השונים, שניסו לזהות את הבריכות ולקבוע את מיקומן. דומה שהזיהוי הוודאי היחיד הוא של בְּרֶכֶת בְּנֵי אִסְרָאֵל, הנקראת עד היום בשם זה ומצויה מצפון להר-הבית.³⁰ לה סטרנג' נוטה לשייך את שמה של ברכת סלימאן לשלמה המלך.³¹ ייתכן וסלימאן הנזכר כאן אינו אלא סלימאן בן עבד אלמלכ, הח'ליף האמיי בונה אלרמלה (שלט בין השנים 715-717). סלימאן בן עבד אלמלכ שימש כמושל מחוז פלסטין, הן מטעם אביו (שלט בין השנים 685-705) והן תחת שלטון אחיו אלוליד (שלט בין השנים 705-715).³² מדיווחי המקורות השונים מתברר כי ישב באותה עת בירושלים, שהיתה כנראה עד בניית רמלה העיר המרכזית בארץ-

27 ראה עליו הערת י' חסון בספרו של אלואסטי (לעיל, הערה 17), עמ' 7, הערה 1.
 28 ראה עליו: אבן חג'ר, תהדיב אלחהדיב², 5, חידראבאד 1326, עמ' 255-256. תאריכי לידתו ומותו שם מובאים על-פי צ'מרה עצמו ואבן חבאן. שם מצויה גם מסורת אחרת המקדימה את תאריך מותו ל-144 (761-762); עוד עליו ראה: אבו נעים אלאצפהאני, חליית אלאוליאה, 6, קהיר 1936/1355, עמ' 129-135. שם 24 מסורות בשמו — 16 מהן מפי צ'מרה. עוד ראה עליו: אבן אבי חאחם (לעיל, הערה 21), 2, 1953/1372, עמ' 82-83; אבן אלעמאד, שד'ראת אלד'הב, 1, קהיר 1350, עמ' 240.
 29 אלמקדסי, אחסן אלתקאסים (לעיל, הערה 25), עמ' 167. יש לשים לב, כי תיאוריו משקפים את ארץ-ישראל של אמצע המאה העשירית ולא של סופה, שכן הוא נולד ב-946, ובשנת 966 כבר עזב את ירושלים.
 30 מג'יר, 2, מהדורת בולאק (לעיל, הערה 5), עמ' 409, מזכירה בצפון החרם סמוכה לחומתו, בין באב אלאסכאט ובאב חטה. והשווה לה סטרנג', פלסטין (לעיל, הערה 25), עמ' 201, המנסה לזהות את הבריכות ובתי-המרחץ.
 31 לה סטרנג', שם.
 32 ראה: ח'ליפה בן ח'יאט, תאריח', דמשק 1968, עמ' 394, 417; אלבלאדירי, פתוח אלבלדאן, לידן 1863-1866, עמ' 143.

ישראל.³³ והנה במסורת על בניית כיפת-הסלע ומסגד אלאקצא (המופיעה בפעם הראשונה אצל אלואסטי – תחילת המאה הי"א – אולם ללא ספק קדומה הרבה יותר ומתארת את בניית כיפת-הסלע ואלאקצא על-ידי עבד אלמלכ) נאמר כי משרתי כיפת-הסלע היו מיטהרים ומתרחצים כל יום שני וחמישי בחמאם סלימאן בן עבד אלמלכ. לאחר הרחצה היו לובשים בגדים חדשים ומפוארים, ואחר-כך הקטירו קטורת ופיזרו בשמים בתוך כיפת-הסלע. ריחות הקטורת והבשמים היו מתפשטים מכיפת-הסלע עד לראס אלסוק. 'ואז יקרא קורא בטור מוכרי הבדים ו[בשוק] נוסף לו (צף אלכזאזין וגירה): [כיפת] הסלע נפתחה לאנשים, ומי שרוצה להתפלל שיבוא'.³⁴ מסורת זו, כאמור, קדומה למדי. היא מתארת את כיפת-הסלע ואת מסגד אלאקצא בתקופה האמיית. מעניינת ביותר היא הזכרת הביטוי ראס אלסוק, הנמצא אף במסורת שלנו על שוקי העיר, וציון שוק מוכרי הבדים וקיומו של שוק נוסף. היא נכתבה כנראה לאחר שלטון עבד אלמלכ, שכן היא מזכירה את חמאם סלימאן בן עבד אלמלכ, בנו. בית-מרחץ זה קדם לתקופת סלימאן, שכן משרתי כיפת-הסלע בתקופת עבד אלמלכ התרחצו שם. לא ידוע לנו מדוע נקרא בית-המרחץ על שם סלימאן. יש להניח, כי בית-המרחץ נמצא קרוב להר-הבית, ממש בגבולותיו. ייתכן שהוא אחד מבתי-המרחץ הידועים כיום כחמאם אלשפא שבתוך סוק אלקטאנין, או חמאם אלעין שבקצה הרחוב הנ"ל, בפנינת רחוב הגיא. לא מצאתי איזכור לבתי-מרחץ אלו בתקופה הערבית, אך ייתכן ששמותיהם שוננו. חמאם אלשפא וחמאם אלעין נבנו בתחילת המאה הי"ד יחד עם סוק אלקטאנין בפקודתו של מושל ירושלים הממלוכי תנכו.³⁵ ייתכן עם זאת שחמאם סלימאן בן עבד אלמלכ הוא בית-המרחץ הגדול מן התקופה האמיית שנתגלה בחפירות הכותל, והוא מהווה חלק ממכלול הארמונות האמיים שנחשפו בחפירות אלו.³⁶ סמוך לברכת בני אסראאיל היה, כאמור, על-פי אלמקדסי, בית מרחץ. אלמקדסי מספר במקום

- 33 טברי (לעיל, הערה 5), סריה 2, עמ' 1821-1574, מוסר כי היה ברמלה כאשר מת אחיו אלוליד. אולם אבן כתייר מוסר מפי אלואקדי (מת בשנת 822) כי כאשר עלה סלימאן לשלטון, ישב בירושלים, לשם באו משלחות נאמנות ומשם הכין את המסע הצבאי הגדול כנגד קונסטנטינופול, ראה: אלכדאיה ואלנהאיה, 9, קהיר 1952/1351, עמ' 174-26-175; מסורת זו נמצאת גם אצל אבן אלמרג'א (לעיל, הערה 5), עמ' 82, שהועתקה כנראה על-ידי מגייר אלדין, I, מהדורת בולאק (לעיל, הערה 5), עמ' 249-250-2, ראה גם מחמד בן שאכר אלכחבי, פואת אלופיאת, 1, מהדורת בולאק, ה, עמ' 177.
- 34 אלואסטי (לעיל, הערה 17), עמ' 82-83, ומראי המקומות המקבילים למסורת זו, ראה שם, עמ' 83, הערה 2.
- 35 על בניית סוק אלקטאנין בשנת 1337 בפקודת תנכו ראה: *Répertoire D'Épigraphie Arabe*, XV (1956), pp. 72-73, No. 5706 בתקופת נציבותו בוצעו אף תיקונים בתעלת המים המרכזית לירושלים. ראה: 'דורוי, ירושלים בתקופה הממלוכית', ב"ז קידר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 170. באולם הכניסה לשני בתי-מרחץ אלו נמצאים גביעי-אבן גדולים, דוגמת הגביע המשמש היום כמתקן לטהרה של המוסלמים ברחבה שלפני מסגד אלאקצא, שנבנה על-ידי תנכו בשנת 1327. ראה על כך 'דורוי, שם, עמ' 166. גביע היה הסמל ההרלדי של תנכו. ראה דוגמה לגביע זה בכתובת ההקדשה של אלמדרסה אלתנכזיה בקצה רחוב השלשלת. תודתי נתונה ל' דורוי שהעיר את תשומת-לבי כי בכתב-היד של ספרו של אבן תגרי ברדי, אלמנהל אלצאפי, II, עמ' 142, מסופר שתנכו בנה שני בתי-מרחץ בירושלים. מקור נוסף המזכיר בית-מרחץ של תנכו בירושלים הוא הספר אלמסתקצא פי פצ'ל אלזיאראת באלמסג'ד אלאקצא (כתב-יד אסקוריאל, 3, 1767), של נאצר אלדין, מחמד בן חציר אלרומי אלג'לאלי אלחלבי, שהיה שופט חנפי באלמדינה באמצע המאה ה"ו. על הספר ומחברו ראה: א' אשתור, 'ספר ערבי על שבחי ירושלים', תרביץ, 30 (1962), עמ' 210 ואילך. שם, עמ' 263-64 מסופר כיצד הסולטאן סלימאן המפואר סיים בשנת 943 (1536-1537) את תיקון אמנהמים המרכזית מבריכות שלמה לירושלים. כמו-כן דאג לבנות ולשפץ שורה של תעלות, שהתפצלו מהאמה המרכזית לתוך העיר. אחת התעלות הובילה אל בית-המרחץ הידוע בשמו תנכו (אלא אלחמאם אלמערוף בתנכו), שם, עמ' 64. על זיהוי בית-המרחץ כאמיי מסר לי מ' בן-דוב. ידיעות על בית-המרחץ יפורסמו בספרו של מ' בן-דוב, החפירות בהר הבית (בדפוס).

אחר כיצד נבנה בית-המרחץ בשער השבטים על-ידי אבו אלפרג' אלשיראזי, שחי כנראה בתחילת המאה העשירית. אלמקדסי מספר כי שמע מפי אחד מעבדי (ממשרתי?) אביו (בעץ' גלמאן ואלדרי) אודות בית-המרחץ שכנה בשערי השבטים (פי אלחמאם אלדרי' בנאה באכואב אלאסבאט). להלן מתאר המספר כיצד השתמש בונה בית-המרחץ בשיטות-בניה פרסיות וסוריות (כיואנטיות).³⁷ קשה לקבוע אם בית-המרחץ זה זהה לבית-המרחץ הסמוך לבריכת בני ישראל, הנמצאת ממש ליד שער השבטים. בית-המרחץ בסמוך לשער השבטים מוזכר באמצע המאה הט"ז בשם חמאם מרים ובראשית התקופה העות'מאנית נערכו בו שיפוצים בפקודתו של סלימאן המפואר שנסתיימו בשנת 1537-1536/943.³⁸

לגבי בית-המרחץ הסמוך לברכת עיאץ, קבע כבר לה סטרנג', על-פי תיאורו של מג'יר אלדין, כי שם הבריכה הוא על שם עיאץ' בן גנס, בן דודו של אבו עבדה בין אלג'ראח, מחברי מחמד, שבא לירושלים כנראה מיד לאחר כיבושה ובנה בה בית-מרחץ.³⁹

למג'יר, המתאר את הבריכות ובתי-המרחץ בירושלים במאה הט"ו, אין כל מידע אודות בריכת סלימאן ובריכת עיאץ' הקדומות. עם זאת הוא אומר שבתוך ירושלים יש שתי בריכות: האחת בח'ט מרזבאן, והיא לאיסוף המים הנאגרים עבור חמאם עלאא אלדין הנמצא בשכונת לבריכה והשנייה ברובע הנוצרים, לאיסוף המים הנאגרים עבור חמאם אל בתרכ. ייתכן, אומר מג'יר, כי שתי הבריכות הן אלו הנזכרות, ו'אלהים הוא היודעי'.⁴⁰

מקובלת היתה הדעה בין החוקרים כי שלושת השווקים של ירושלים (שוק הקצבים, שוק הבשמים ושוק הצורפים) נבנו בתקופה הצלבנית. והנה המסורת שלפנינו מספרת על קיומם של שלושה שווקים בירושלים לפחות בשנת 800 בקירוב. האם רשאים אנו להניח כי המקור שלפנינו אכן מכוון לשווקים אלה?

כשאלה זו מתלבט גם מג'יר אלדין, שכתב את ספרו בסוף המאה הט"ו. מג'יר הביא כאמור את המסורת על שלושת השווקים בלא אסנאד. בסיומה הוא כתב: 'ואני אומר: ומה שנראה הוא כי הכוונה היא לשלושת השווקים הללו המצויים כיום, וכי התיאורים הקדומים הללו [של השווקים והמבנים] אינם קיימים עוד ובמקומם חודשו המבנים [של השווקים] הנמצאים כדורנו, ואלהים הוא היודעי'.⁴¹

37 אלמקדסי (לעיל, הערה 25), עמ' 440-1416. 38 ראה נאצר אלדין (לעיל, הערה 34), עמ' 64א.

39 לה סטרנג' (לעיל, הערה 25), עמ' 201, על-פי מג'יר אלדין, I, מהדורת בולאק (לעיל, הערה 5), עמ' 230 (ביירות I, עמ' 261). עיאץ' מת בשנת 20 (641) ראה: מג'יר, שם; אבן סער, כתאב אלטבאקא, 7, ליידין 1918/1338, עמ' 122. הוא היה ממפקדי הערבים בארץ-ישראל וכוסוריה, וישנה מסורת האומרת שאף כבש את קיסריה (אלבלאד'ירי, פתוח אלבלדאן, ליידין 1866, עמ' 140). הוא היה ממפקדי אבו עבדה בן אלג'ראח, ולאחר שהלה מת, בשנת 640, המשיך בכיבוש צפון-סוריה ואלג'זירה. ראה עליו: אלבלאד'ירי, שם, אינדקס; אבן חג'יר, אלאצאבה (לעיל, הערה 18), 5, 1907/1325, עמ' 50-51; אבן אחאם (לעיל, הערה 21), 3, 1941/1360, עמ' 407.

40 מג'יר (ביירות), עמ' 59; לה סטרנג' (לעיל, הערה 25), עמ' 201 מזהה את בריכת עיאץ' עם הבריכה הסמוכה לחמאם אלבתרכ.

לגבי מיקום בית-המרחץ של עלאא אלדין, ראה מפת ירושלים הממלוכית במאמרו של י' דרווי (לעיל, הערה 35), מס' 156. עלאא אלדין, המכונה אלבציר, היה מפקח על שני חתרמים (המקומות הקדושים) של ירושלים וחברון בתקופת שלטון הסולטאן ביברס עד ימי שלטון הסולטאן קלאאון (מסוף שנות השישים עד סוף שנות השבעים של המאה הי"ג). ראה עליו: י' דרווי (לעיל, הערה 35), עמ' 169.

41 מג'יר אלדין, 2, ביירות, עמ' 51.

قلت: والذي يظهر ان المراد بتلك الاسواق الثلاثة الموجودة الان وأن تلك الاوصاف القديمة ذهبت واستجد مكانها البنيان الموجود في عصرنا والله اعلم.